

УЗБИР
ЖУЛИАБОВ

ЧИРЧИКЛЕ

ХАЛЛАРЛА

ЖУГЪУТУР АШЫКЪ

Бир унутмайма. Хар заманда бизни Аппа бир кызыл жугъутур ашыкыны кьолундан кетермез эди. Тийрени сабийлери барысы да, бизни аппаны асыры суйгенден: «Аппа-аппа»,— дегенлей айланыр эдиле. Мен да аны ючюн айтама жугъутур саканы бла Аппаны хапарын. Баш бармагы бла балан бармагыны арасында саканы кьуру тегерек айландыргъанлай туруп эди. Аппа, саканы — ашыкыны жан-жанына буруп, алчи, хонку алчи, пок, чык, бий деп, алты жанын кезиу-кезиу буруп, бизге юйретир эди. Биз да, хуржунчукларыбызны кьармап, кимибиз багушда тапхан пура ашыгын, кимибиз алыкьа сингирлери кьатып тургъан жангы ашыгын, хуна ташлагъа ышып, ариуларгъа кюрешген ашыкларыбызны кергюзтсек а: «Ой, сени не уа огъесе, ашыгынг кымпырт ашыкьды да»,— деп, кюлюр эди. Тилегенликге, ол сакасын кимге болса ойнаргъа бермеучю эди.

Биз, жаланаякьла, Аппаны сакасын тилеп алып, ойнаучю эдик. Ойнап эрикгенден сора уа, кесине кьайтармай амалыбыз жокь эди. Аппа жугъутур саканы бизге башынлай берип кьоймагъаныны себебин биз артда билдик. Ол былай эди. Аппа, жангыз жашына жашчыкь тууса, саканы анга саугъагъа берирге кьаст этип болгъанды. Кьудуретден жангыз чирчигине чирчик тилеп, кеп кюнлени оздургъанды. Кюн туушда олтуруп, ол кьууанчлы кюнню кез аллына кеп келтиргенди.

Жылдан жылгъа аппаны кьартлыкь хорлап бара эди, алай болса да аппа ашыгын, тегерек айландыра да, бирде бир хуржунуна, бирде уа бирси хуржунуна сала, асырагъанын кьоймагъанды. Аппаны тобугъуна олтурургъа уа жашындан туугъан табылмагъанды.

Ол умут эте тургъунчу, айла, жылла оза, кюн кюнню соза, айланчла айланчлай, кыланчла кыланчлай, Аппаны жарсыуу да жарсыулай кьалгъандыла. Ненча кере кьар жаууп, эрий да кете, жаз келе да, жауун жауа, жанкьозла чакьгъандыла. Ненча кере чыранла эрип, суула кьутуруп, суу жагъаланы ашап, кепюрлени элтгендиле.

Бал чибиним бал этер,
Къанатын жайып, кенг кетер.

Ажал — имбашда, умут — тау башда,
Толу муратына ким жетер? —

деп мурулдар эди нарт Аппа. Аны жүреги неге жарсыгъанын а биз, сабийле, ол заманда къайдан биллик эдик!

Аппаланы атауулда къалай эсе да юч атагъа дери жангыз жашчыкъла туууп тургъандыла. Тёртюнчю ата — Аппаны жангыз жашы Азамат да Ата журтун къоруулай эди. Аппа фашистлени хорланырыкъларына, Азамат сау-эсен къайтырына бир да ишекли тюйюл эди.

Ол, дуня алыша туруп да, къызыл саканы юсюнден кишиге жукъ айтмагъанды. Аппа саулукъда окъуна аны тенглери минчакъ санай олтурсала, ол а къызыл ашыкъны тегерек буруп тургъанын кёрюп: «Алан, Огъурлу, бу кийик ашыкъны сабийлеге бере да, сыйыра, жангыдан термилте нек тураса?» — деселе. «Тенглик болургъа керекди, тенглик. Бир кюн бири ойнаса, бирси кюн дагъыда бири ойнасын!» — деп къоя болгъанды. Огъурлуну тилеги уа — биягъы тилек. Жюрегинде — биягъы умут. Жашы, душманны хорлап, сау-эсен келсе, жашына жаш тууса, тукъум андан ары жайылса деген тилек...

Аппа ёле туруп, аны къатында болгъанла окъуна Аппадан къызыл саканы аманатлыгъын ала билмегендиле.

Аппа, кеси кесин тюзетип, алай жан бергенди. Къызыл ашыкъны уа онг ууучуна къысханлай ёлгенди. Аппаны ёлюгюн жуууп башлагъынчы, аны ууучунда не болгъанын киши эслемегенди. Жуугъан адам бла суу къуйгъан, жумулгъан жумдурукъну кёрюп, армау болуп къалдыла. Ала, акъыллары, эслерин да Аппаны ахыр жолгъа атландырыргъа бёлген эки адам, бир бирге не бек къарашсала да, Аппаны ууучундагъы жугъутур ашыкъны кёралмадыла.

Аппаны жумдуругъун иги кесек жылы суугъа салып тургъандан сора, Аппаны пелиуан бармакъларын тюзетдиле да, саканы алып, эски кюбюрню юсюне салдыла. Жарлы Аппа, жанындан юлюш этер туудугъун асыры кёрюрге термилгенден, ёле туруп, ашыкъны къызындан туугъан къызчыкъгъа окъуна бермегенди. Ким биледи, Аппа ашыкъны тиширыу сабийге тийишли кёрмейми къойгъан болур эди ансы, къарт къызындан туугъанчыкъны жашындан туугъандан кем кёрмей эди. Ата-анагъа насып, сый, хурмет, намыс жашдан,

къыздан боллугъун энчи айырып къарамагъанды бизни нарт
Аппабыз.

Аппаны асырап къайтхандан сора, ашыкъны хапары жа-
мауатха жайылгъан эди. Тюрлю-тюрлю оюмла жаратыла эди-
ле. Ашыкъны магъанасын хар ким да кесича ангылата эди.
Бир къауумла Аппаны иги къууумун бюгюн да биле бол-
мазла.

Аппа ол кезиуде дуниягъа, дунияны халына кеси оюму
бла, кеси кёз къарамы бла къарай эди. Хау, аз эдиле эр ки-
шиле юйледе, элледе да, шахарлада да. Эр кишилени къул-
лукъларын кёбюсюнде тиширыула бла къарт кишиле, абадан
сабийле толтура эдиле. Биле эди Аппа аланы уллу къыйына-
рын. Сабийле да ауур жюкню элте эдиле. Хар не да — Ата
журтлары ючюн кюрешген къазауатчылагъа! Душманны хор-
лар ючюн деп. Къызыл Аскерге болушлукъгъа. Ма, аны се-
бебли сие эди Аппа эрле, жигитле кёп болурларын, кёп ту-
уарларын. Керекли заманда къыралны, халкъны да къоруу-
лай, къурчдан да къаты сюелирча, анала жилимазча, бала-
лары ёксюз къалмазча. Андан ашыгъа эди ол багъырбаш
жилянны башы эзилерине, ишни суйген жигит халкъы да ма-
мыр жашауну башларына. Андан мурулдай эди, жаугъа на-
лат бере:

«Къаядан чыкъгъан багъырбаш
жилян,
Ол башын манга къайырды.
Ичине оюлсун фашист Германия,
Мени дуниядан айырды».

Бир жол, биз аскер оюн ойнай тургъаныбызлай, Аппала-
ны жербаш юйчюклерини арбазларына адамла гур деп къу-
юлдула. Мен, Ыннагъа бир хата болгъан сунуп, борбайларым
къыйылып, атлаялмай къалдым. Барындан да артха къалып
келсем, Ынна — жилий, бирсиле уа — къууана. Къууанч жи-
лямукъла, адамланы бетлеринден, эртденлик чыкъны тамы-
чыларыча, жылтырай тёгюлгенлерин ол кюн сабийле биринчи
кере кёрген эдик. Орталарында уа аскер кийимлери бла бир
субай адам. Аны юсюне таныгъан-танымагъан да басына эди.
Басынмай а?! Битеу да элде аскерден биринчи болуп къайт-
хан къыяусуз адамгъа. Хорламны шагъатына. Мени эсиме
Аппаны осуяты тюшдю. Мен, барысын да къоюп, жалан аякъ-

лай к̄абырла таба учдум. Башха заманда к̄атлары бла озарг̄а к̄орк̄сам да, бу жол а эрлай Аппаны к̄ыбырыны к̄атына жетип: «Аппа, Азамат немислилени хорлап келгенди!» — деп к̄ычырдым. Артха айланып, чабып келеме. Ёпке солуу эте, арбазг̄а жетгенимде — юй аллында адамла алг̄ындан да к̄еп. Аскерчини юсюне басынганланы ичлеринде уа Азаматны танымаг̄ан, айтып да эшитмеген орусла, к̄азахлыла, корейлиле, чеченлиле, к̄арачайлыла, узбеклиле... к̄айсы бирин санаг̄ын, к̄аллай бир миллет бар эди! Биз а, жаланаяк̄ла, Совет Аскерни майоруну к̄екюрегиндеги орденлеге бла майдаллаг̄а к̄олубуз бла тийип к̄ерюрге термиле эдик.

Адамланы келип кетиулери эки-юч ыйык̄г̄а созулду. Кече да келедиле, кюн да келедиле. Таныг̄ан да келеди, танымаг̄ан да келеди. К̄арт да келеди, жаш да келеди. К̄ауум кюнден бирси юйлеге да, фашист ууучлаучуланы ууатып, к̄азауатчыла к̄айта башладыла, элде к̄ууанч к̄ебейди, к̄урманлык̄ла этилип, саулай эллиле к̄ыстырык̄чык̄ларын ортаг̄а салдыла. Орамлада к̄ызыл байрак̄ла таг̄ылдыла. К̄ыралыбызда мамырлык̄ны танглары жангыдан жарык̄ атып башладыла. Жюреклени к̄ууанч бийледи.

Ма ол к̄ууанчлы кюнледе Аппаны аманаты — к̄ызыл ашык̄ Азаматха тапдырылды. Узак̄ бармай, Азаматха жашчык̄ тууду. Атына К̄ууанч атадыла. К̄ууанчны даг̄ыда к̄арындашчык̄лары, эгешчиклери да болдула. Аппаны тилеги к̄еп кере к̄атланып толду. Алай Аппаны ашыг̄ы бла сабийле бир кере да ойнамаг̄андыла. Анда-санда Азамат, к̄ург̄ак̄сып, пура болуп к̄алмаз ючюн, ашык̄г̄а ич жау сюртюп к̄оюучуду. Азамат кеси аппа болг̄анда да, аны юйюнде андан баг̄алы зат жок̄ду. Ол к̄ызыл саканы ог̄урлу аппаны к̄езюнден к̄ередиле.

АППА

Ибрахим шахарда жашайды. Ол быйыл жайг̄ы солуулада аппасы бла к̄ой кютерге жайлык̄г̄а барг̄ан эди. К̄ошдаг̄ыла аны бек эркелете эдиле. Сюрюу ызындан ийме-

диле, къаймакъ, айран баш берип, жумушакъ муржарда жатдырып турдула.

Ибрахим а, аппасы бла сюрюуге бармаса, къош къатында жумуш да эте, ойнай-ойнай, биягъы ингирликде уа, ашагъанлай, жамычы тюрбюне кирип, жукълап къала эди. Шахардагъылары да артыкъ бек эскермеди.

Алай бла бир къауум кюн ётдю.

Бир кюн уллу кирши болуп, аппасы сюрюуден жиби келди да, эртденликде, аурукъсунуп, кечирек турду. Сора ол Ибрахимге:

— Жашым, бузоулары аналарындан айыр да, ийнеклени агъач къыйырына къыста, бузоула къош тийресинде жубанырла. От тиргизип, сютню къайнатып, уютургъа унутурса,— деди да, сюрюуню къыстап кетди.

Ибрахим къалай эсе да аппасыны айтханын толтурмады. Кюн кирши эди. Сау кюнню ингирге дери, къошдан чыкъмай муржарда жатды.

Ингир болгъанда уа, жай кюнню узунуна эригип, бек ач да болгъан Ибрахим аппасындан къаймакъ, жангы бишлакъ да тиледи.

— Тюненеги сют уютулмай, мысты болгъанды, бюгюн а бузоула, аналарындан айырылмай, эмип тургъандыла, тамбла хумжу да сыгъарбыз, сют да къайнатырбыз, къаймакъ да болур, балачыкъ,— деди аппа, анга урушмай, аны эринчеклигин ангылап.

Ибрахим тамбла, эртде туруп, аппаны айтханларын толтурургъа къаст этип, жукъларгъа ачлай жатды.

Экинчи кюн а жаш танг аласында турду. Къошну аллын ариу тазалап сыйпады, шаудандан жангы суу келтирди. Аппа къобаргъа ол, къайын отунладан от этип, къартны бетинкъолун жуудурургъа суу окъуна жылытхан эди. Аппагъа ийнек сауаргъа, бузоу айырыргъа да болушду.

Къошха жыйылгъандан сора аппа Ибрахимге айран баш, жангы жау, исси къалач берди.

Ибрахим, мулжар агъачха чёгюп, ауузлана:

— Аппа, бюгюн айран баш, къалач да бир татыулудула,— деди.

Аппасы, кюлюп:

— Ишлеп ашасанг, аш татлы болады, жашым. «Ишлемеген тишлемез» деп андан айтадыла,— деди.

ХУСТОС КЪАЛА

Тау этеклерини жарыкъ тангларын ат белинде атдыра юйренген аппабыз, атына жер салып:

— Башлы чурукъларынгы кий, жашым, бу жол бираз узакъ барлыкъбыз,— деп къулагъыма шыбырдады, бирсилени уятмай.

Аппа къошкъулакъ къауалын иерни ал къашына илиндирип къойгъанын алас-буласда аз эследим. Уугъа барлыкъбыз. Аз онгаракъ жамычысын ат къанжыгъагъа къыса: «Артмакъланы бери узат»,— деп ишара этди манга. Чубур габарасыны этеклерин басдыра, патронташын къаты тартып, белине къысды.

Жолгъа чыкъдыкъ. Тор алашаны жоргъа жүрюшюн ёрлю-энишли жол бир бирде бузса да, юйренчик жоллада бир жанына ауаракъ бола, дагъыда, биягъы жүрюшге сала, ауулугъун чайнай, нал таууш этип келеди. Мен, жамычыгъа къонуп, аппаны белинден къаты тутупма. Танг аласында тау табадан ургъан салкъын аяздан бетими къартны деменгили жауурунлары къоруулайдыла.

Къарт атам Чегем аузуну кюнлюм жаны бла чегет жанында эски элчиклени, жерлени, суучукъланы, дуппурланы окъуна атларын да айта, эртдегили бир таурухну жангылмаздан минчакъ санагъанча санап, келеди. Таурухну айтырдан бурун: «Балам, жол къысхартайыкъ»,— деп, алай башлагъан эди. Мен, къарлы тауладан кёз айырмай, къарап келеме. Жютюлеге жангы къагъа келген кюн аланы тёппелерин жылтыратады. Биз айланч жолчукъ бла ёр сюрен тартып барабыз. Атны арт аякълары жумушакъ къыртышге бата атлагъанын сеземе. Бир бирде уа алаша чёгюпмю къалады деп болады. Ол кезиуде аппа атны башын кёндеден бурады. Аны арыр халы жокъду. Бютюн да ёчюкленип, ёрге тартып барады. Бизни аппа айтханнга кёре, алашаны эти къызгъан болур эди.

Жай чиллеге дери курту эримеучю Кимишан кезине да чыкъдыкъ. Былайы Чегем жайлыкъларыны бек бийик жерлеринден бириди. Огъурлу къарт тегерекге иги кесек къарап турду.

Баям, ол туууп ёсген тауларыны табийгъатына суюсьюне, аланы ариулукъларына къарап тоймай эди. Бизден узакъ

болмай, ёмюрледен бери къудуретни къалаууруча сюелген Кюйген къая башыбыздан энишге къарапды. Ары, узакъгъа, къарасанг, чыранлары агъарып, Минги тау ёхтем сюеледи. Хар жер — къышлыкъла, жайлыкъла къол аязындачадыла. Акъ къая кириш-кириш болуп, Беш аууздан салам айтыргъа баргъанча, Къарачай таба созулуп, кетип баргъанга ушайды.

— Ма, ол тёбен Шаушюгют аягъында оюлгъан къаланы эслеялгъанмы эдинг? Хустос къала деген олду,— деди аппа, атны башын къапхакъ таба бура. Алгъа мен, ызы бла аппа тюшдюк да, атны ауузлугъун алып, башындан тартып теби-редик. Аппа алда, мен да ызындан, мюшгери котурланы жыра, бир кёнделен жолчукъгъа тюшдюк. Бираз баргъандан сора бир ташлы жерге жетдик. Эки-юч кере да бир хуналадан, бир жылтырап баргъан тап-таза тау суучукъладан ётдюк. Башлы чурукъланы аппа манга нек кийдиргенин энди ангыладым. Ол ариу суучукъла акъ ташчыкълагъа жайыла алай ариулай, алай тазалай саркъа эдиле. Биз, ёзендеча болмай, аякъ кийимлерибизни да аямай, суучукъланы бек эркин басып бара эдик. Бир жерде уа суу тюз къыртишни туюю бла, шорхулдап, тауушу эшитиле, сейир бара эди. Алайда ёсген кырдык а, башха болмай, къысхалыгъы, ариулугъу да — тюз къатапа кюйюз кибик.

Эски ыстауат орунга келип тохтадыкъ. Къарт уучу, «малгарны» айылларын бошлап, кишен сала:

— Аунайма деп, иерин иш сындырмагъа эди,— деди да, бир ёзенгини бирсинден ётдюрюп, ал къашха такъды. Къанжыгъадан жамычыны алды да, къыртишге жайды. Артмакъланы жастыкъ орнуна жамычы туюбуне салды.

— Жукъунг келсе, жамычыны бир къанатын юсюнге тартып жат, ансы бийикде адамгъа кюн бек терк ётеди. Мен, сенден ташагъа кетгенликге, узакъ барлыкъ туююлме, къоркъгъан иш этме,— деди да, къауалны имбашына атып, кёзюлдюреуюклени тартып, забала башы бийик жухлагъа кёз жетдирди. Сора, тири-тири атлай, ыстауат орунну башы бла ёрге ёрлеп кетди.

Огъарыда — ууакъ-ууакъ сызгъачыкъла, ырхы ызчыкъла, бийик жухла. Кёнделен къарасанг, сыйдам сыртла, бек башында уа таракъ-таракъ къаяла сюеледиле. Тауланы ол тамаша суратларына къарап, теке къалкъыу эте тургъанымдай,

бир бири ызындан эки кере ушкок атылган тауушдан элгендим. Секирип кѳобуп кѳарасам, аппаны кѳралмадым, ат а отлай. Мен да алай сархош болуп турганымлай, кѳаяланы зангырдата, уучу кѳычырды. Сагѳайып, ѳрге кѳарап турама. Кѳауум замандан, ауур-ауур атлай, аппабызны тигелеп келгенин эследим. Кѳарт кѳатыма жууукѳлашханлай, аппаны аркѳасында бурун мен кѳрмеген бир ариу кѳанатлыны эслеп, аллына чапдым, аппагѳа болушайым деп, кѳанатлыланы аякѳларындан тутуп, кѳтюрюрге кюрешгенлигиме, кѳанатларынын жерден айыралмадым.

— Жумарукѳла. Жолубуз болду, жашым,— дей эди аппа. Жумарукѳланы, ичлерин атып, ат кѳанжыгѳагѳа тагѳарча жарашдырдык да, азыкѳ ашаргѳа олтурдукѳ.

— Атамы атасы айтыучу эди, харип,— деди аппа, хапарын андан ары жалгѳашдыра. — Хустос кѳаланы тауруху бек эртдегили таурухду. Чын¹ аскер бизни таулагѳа да киргенди бир заманда. Душман, эллени кюйдюре, кюл эте, адамларын кѳул эте, малларын сюре келгенди. Ол жууукѳлашханда, мамыр урунууну суююучу таулу миллет, тауланы бийик ырбынларына сырыннганды. Халкѳ учхун болуп, бир кѳаууму дорбунлагѳа жыйылгѳанды, букѳгѳанды, бир кѳаууму узакѳыракѳ кѳачханды, чач-тюк болгѳанды. Ма миллетге аллай зарауатлыкѳ жетген кезиуде, Хустос кѳалада туугѳан Тотур деген жигит улан, юсюне кюбе кийип, кѳолуна кѳалкѳан, садакѳ алып, халкѳын жауладан кѳорууларгѳа атланады. Кѳарап-кѳарагѳынчы аскер жыйып, кѳк байрагѳын бийикге кѳтюреди.

— Ёлсек — бир чунгурда, сау кѳалсакѳ — бир байракѳны тюбюнде болайыкѳ. Жерибизни, туугѳан тауларыбызны жауладан кѳоруулайыкѳ. Бош кѳайгѳыдан хайыр жокѳду!— деп, аскерни аллында тебирейди.

Тотурну хапарын эшитип, зулмучула:

— Бизге баз болургѳа кюрешген кимди? — деп, бек кѳаты чамланадыла, жан-жанларын ашайдыла.

Тотурну аскери тау тарларындан чын аскерни гунч этип кѳурутады. Халкѳгѳа зорлукѳ-хорлукѳ жетгенде, туугѳан

¹ Чын — монгол аскер.

жерин басхынчыладан кьоруулагъан жигитни атын халкъ хар заманда хурмет бла эскерип болгъанды.

Аны себепли болур, Тотурну киндиги кесилген Хустос къаланы аты да бюгюнлюкге дери унутулмайды, халкъны аузунда айтылгъанлай турады.

Энди биз юйге къайтып келебиз. Бизни ышангылы улоу-убуз — Жулдуз къашхалы тор алашаны башындан тартып, энишге тигелеп барабыз. Мен, аппаны аллына тюшюп, къу-уанчлы жорта, къанатларым болса, бийикледен энишге учуп кетерим келе эди.

ХАЛАЛ КЪЫЙЫН

Эртде заманда Дударукъ деген бир бай киши, малын-мюлкюн тугел сатып, хажи къылыргъа Мекка шахаргъа атланды. Ким биледи, саулугъунамы базынмады, биргесине жангыз жашы Элбермезни элтип кетди. Меккагъа да жетгинчи, ол кемеде ауруп, ёлюп къалады. Аны ёлюгюн жуууп, кебин-леп, тенгизге атадыла. Кеппе-керексизге ырысхысын зыраф этип, ёлюгю туугъан жеринде топуракъгъа окъуна тюшмей къалады. Бай атасыны суюклери тенгиз жаныуарлагъа аш болгъанына кюе-бише, жиляй-сытыла, Элбермез Чегемге къайтып келип, аталары насып тапхан таулада мал кютюп, сабан сюрюп, кеси къыйыны бла жашап башлайды. Юйдегили болады, юч жашчыкъ тууады. Тамата жашы — Ногъай, къарт атасыча, дин жолуна тюшеди. Зауукъ — саудюгерчи, ючюнчюсю — Жантууду малчы болады.

Уллу жашы, ултха алып, халкъгъа фитна этип, мюлк къурайды. Ортанчысы да, айтханыбызча, сатыу-алыуун бардырып, биреуленни алдап, биреуленни терилтип, жашай турады. Эрлик кичиден чыгъар дегенлей, Жантууду да атасыны этегинден тутханлай, малын кютюп, сабанын сюрюп, чалгъысын чалып, къайгъысыз, башына уруна болады.

Къарт аталары бир кюн, жашларын чакъырып:

— Мен бу дуниядан ол дуниягъа жууукълашханма. Ёлсем, сиз къайсыгъыз къалай хурмет этеригигизни билирге сую эдим, — дейди.

Ол заманда тамата жашы:

— Сен ёлсенг, битеу хоншу элдеде бек мажал эфендилени жыйып, жаназы намаз кылдырырма. Бир да бир дууадан кем этмем,— дейди.

— Дунияны башында не багъалы кыумач бар эсе да, кебининги андан тикдирирме. «Саудюгерчи жашы ырысхысын аямады, мермер ташдан алтын ай сураты бла сын ишлетгенди»,— деп, жууукъну-тенгни да сейирге кыалдырырма,— дегенди ортанчысы да.

Ахырында малчы жашы, ашыкъмай, сабыр:

— Атам, ёмюрюнг узакъ болсун. «Ауругъанны жастыгъында сау ёледи»,— деген сёз жюрюйдю халкъда. Кыайсыбызны кыачан, кыайда ёллюгюбюзню бирибиз да билмейбиз, кимни не этерин заманында кёрюбюз.

Жашларыны бла аталарыны ушакъларындан сора да талай танг атып, талай кюн батады. Тамата жашы, «Биреуге кёр кыазсанг, кесинг кетерсе»,— дегенлей, хоншу элге дууагъа баргъанлай, ёлюп кыалады. Ортанчы жаш да, саудюгерчиликден кыайтып келе, аманлыкчылагъа тюбейди. Аны да ала ёлтюредиле. «Сыртда буудан кыолда кыоян ахшы»,— дегенлей, болгъан ырысхысын хайырланып, тынч жашамай, аны кёбейтир умут бла узакъ жерледе айлана-жюрюй кетип, ёлюгю кыайда болса кыалады.

Ол кезиуде аланы эллерине кырым ханны аскерлери чабып, битеу элни малын-мюлкюн тонап кетедиле. Кёпню кёрген акыыллы кыарт Элбермез да ажалындан ёледи.

Аллай кыыйынлыкъны, зорлукъну кезиуюнде ауушхан атасын Жантууду эски чепкенине чырмап, кыабыргъа салгъанды. Халал кыыйыны бла жашагъан акыыллы жашны айтхан оюму керти болгъанды деучюдюле таурухда. Халкъны алдап жашагъан кыарындашлары уа огъурсуз кыадарларына тюбедиле.

кѳргенди. Ала юшюп кѳаладыла, саргѳалып барадыла, бир кесек жылыу берсенг а назик, шатык зыгытчыкѳлагѳа.

— Алай эсе,— деди Кюн.— Мен нюрюмю тѳгейим. Ишни суйген жан эсенг, ѳссюнле балаларынг сау-эсен.

Кѳгюрчюн сабаннга келсе, сейир-тамаша — зыгытчыкѳла тирилип. Ийнанырын-кѳалырын да билмеди тилеги кѳабыл болгѳанына. Алтын будай башла бишип, чайкѳалдыла. Балаларын тойдурду. Барысы да бирден кѳууанчлы мурулдадыла:

— Жерни суусабын кѳандыргѳан, адамны, малны, кѳанатлыны да ачлыкѳдан кѳалдыргѳан, табийгѳатха кѳууат берген жаууннга да, жанлагѳа солуу берген, онг берген кюннге да ыспас этебиз, кѳор болайыкѳ, кѳор,— дей эдиле аналары, балалары да.

ЧОМАРТ КѳЫЗЧЫКѳ

Салима ючюнчю классда окѳуйду. Бирде ол школдан кѳууанчлы кѳайтды.

— Анам, анам! — деди эшикден кирир-кирмез.— Мен орамда бир ариу кючюкчюк тапханма. Бир ариучукѳду, анга ат да атайыкѳ да, ѳсдюрейик.

Ишге ашыкѳгѳанданмы болур эди, анасы кѳызыны сѳзюне артыкѳ уллу эс бурмады.

— Бар кѳызым, ашынгы аша. Атанг шоколадла келтиргенди да, бирин Тахирге берирсе! — деп, юйден чыгѳып кетди.

Ингирде бары да юйге жыйылгѳанда, Салима:

— Анам энтда шоколадла бармыдыла? — деп сорду.

— Тюшде ашамагѳанмединг? Бир кюннге бир шоколад азмыды. кѳызым? Татлы затны кѳп ашаргѳа жарамайды.

— Анам, шоколадымы кючюк ашап кѳойгѳанды...

— Не дейсе? Ит шоколад ашап ким кѳргенди?

— Ашайды, анам. Шоколадны кѳолума алып арбазгѳа чыкѳгѳанымлай, кючюкчюк эркелеп аякѳларыма чулгѳанды. Бир сейирлик затчыкѳды. Шоколадны кѳыйырындан сындырып кѳргюзтгенимлей, арт аякѳчыкѳларына сюелип тохтады.

Атханымлай окъуна, къагъып алды да, жутду. Алай эте, къапдыра-къапдыра, шоколадны къалай тауусханымы кесим да билмей къалдым.

Салима анасыны жарыкъ ышаргъанына, урушмагъанына къууанды. Анасы уа къызчыгъыны иесиз кючюкюгюне жан аурута билгенине, аны чомартлыгъына бек ыразы болду.

БАЛА — БАЛДАН ТАТЛЫ

— Алий, ой Алий! — деген ауазын эшитип келинибизни, юйге къайтдым.

— Мал келир кезиуде узайып кетме, акъ эчкини аллына къара.

Эчкини бир къауум заманны изледим. «Тереклени къабукъларын сыдырыгъа кетген болур», — деп, юй сайын, арбаз сайын айландым. Шарауланы юйлерине жетгенимлей:

— Бери! Бойнакъ, бери! — деген ауазын эшитип Ахматны, жаным кетди. Жел этдирип, къууулуп жетдим. Анасыны ызындан чабып баргъан улакъгъа Бойнакъ мыллыгын атып барады.

— Чакъыр итинги! Уялмаймыса халал малгъа итинги юскюрюрге?! — деп къыздым Ахматха. Не медет:

— Таласын, — деп къойду ол а.

Улакъчыгъыны амалсыз болуп макъыргъанын эшитип. ёремюйюз эчки артына бурулду да, итни къабыргъасына жютю мюйюзлери бла уралгъаны къадар урду. Бойнакъ, сынсып, артха секирди. Ит экинчи кере да эчкини тутаргъа итингенде, биягъы жютю мюйюзле итни гумхотуна тийдиле. Итни тишлери аузуна къуюлгъан эдиле. Ит энди иеси таба къачды. Эчкими сюрюп келе: «Анасы баласы ючюн жанын къурман этерик кёреме», — деп келди кёлюме.

УЯЛДЫМ

Устазыбыз, къатыма бир жугъурбет къызы келтирип:

— Шахардан кѣчюп келгендиле, сени къатынга олтур-лукъду,— деди. Тюз къонгуроу къагъылгъанлай, сабийле аны ортагъа алдыла. Андан-мындан тюрлю-тюрлю соруула соруп, таныша башладыла. Ол жалан да 5-леге окъугъанын хапарлай эди. Мени кюллюгюм келип: «Къоймазса ол жапынг бла уа»,— деп турама ичимден.

Къысхасы, къызы мени къатыма олтуртханларына ыразы туюл эдим.

Дерс башланды. Жазуу иш этерге керек эдик. Кѣз къыйырымы жетдирсем, къыз, назик бармакъчыкълары ийиле, аяусуз жазады. Мен да кюрешеме жазаргъа. Бир заманда ручкасыны пастасы тауусулуп къалды. Амалсыз болуп, мангаманга къарайды. Къалам ъзек тилерге уа базынмайды. Аны мени къатыма олтуртханларын онгсунмагъанымы биле болур эди. Къызы иги кесек жазгъанын кѣрюп, устаз башын сылады. Ручка келтирип да берди. Манга уа жукъ айтмады.

Эки сагъат жазарыкъ эдик да, сабийле кире-чыгъа айланнгынчы, Жаухаратны дефтерин букъдүрүп къойдум. Дефтерлени жыйгъанда, аныкы табылмады. Жаухарат шошчукъ жилип тебиреди. Алай боллугъун ким билген эди, къоркъа башладым.

— Ахмат Ибрагимович, дефтерими тапмайма,— деди, къолун кѣтюрюп.

— Жазып бошагъанмы эдинг?

— Хау.

— Жарсыма охо, табылыр. Бери чыкъ да, кѣлден берилгенни айт.— Энди ючюнчю дерс бара эди. Къыз, жилимукъларынын сюртюп, класс къанганы аллында сир къатып тохтады. Устазыбыз айт деп белги берди. Ол назмуну кѣлден алай шарт, алай кесгин окъуду, сабийле ауузларын ачып, сейир болуп къалдыла. Бошагъандан сора да биз асыры солувсуз болуп тынгылагъандан, классда чибин учса, эшитилир эди.

Талай заман озду. Четвертни аягъы болуп келе эди. Хоншүбүзда бир жангыз къарт жашаучу эди. Къарт, эртденликле келип, чыкъ къуругъунчу ыржыны чалмай амалынг жокълдү деп, эки аягъымы бир уюкъгъа сукъду. Угъай дерге болмай, тюшге дери ыржысын кючден чалып бошадым.

Мени да школ аллына жетгеним — кьонгуроу да кьагьылгьаны болду. Биринчи дерс биягьы Ахмат Ибрагимовични дерси эди. Классха кирип келди да устазыбыз, адепли саламлашып, олтуругьуз деди. Ахым кетип олтурама.

— Зауаллыев... Юйге не берилген эди?!

Тынгылауну басыпма. Сын ташча сюелеме.

— Аузунгда кьууутунгму барды? Огьесе окьумагьанмыса?

Башымы кьымылдатдым, угьай деп. Атам айтыучу кьыланчкьуйрукь экини кьуйругьу кёзюме кёрюндю. Кёлюм толду.

— Ахмат Ибрагимович! — Кёз кьыйырым назик билекчигин кётюрюп тургьан жугьурбет кьызгьа жетди.— Ол бюгюн дерслерин эталмагьанды. Тюшге дери хоншу кьартларыны ыржыларын чалгьанды.

Устаз манга ышарып кьарагьанча кёрюндю. Эки саламады.

Кьызны дефтерин букьдургьаныма, артыкь ручкамы жазаргьа бермегениме асыры уялгьандан, жерге кирлик болдум.

ИГИЛИК УНУТУЛМАЙДЫ

Бал чибин, уча келип, эслемей, губу аугьа тюшюп кьалды. Гюняхсыз, хыянатсыз жанны ким болса да ёлюм тырнагьындан кьутхарыргьа керек эди. Аны аллай кьыйынлыкьгьа кьалып тургьанын жаз тауукь кёреди. Ау эки терекни ортасында эди. Бу халал кьанатлы уа, Чибинни кьутхарыргьа амал излеп, ёрге-энишге жорта, жабудан кьыра эди. Болса да, бир кёрейим дегенча, тауукьчукь ауну тюбюнден кьарап тохтады.

Жарлы Чибин а аудан чыгьар умут бла, «з-з-з» эте, бютюн да чырмаша барады, аяз ургьан сайын, губу ау ары-бери бара, жарлы Чибинни жаны чыгьыпмы кетеди деп болду, азапха кьалып, ажал бла бетден бетге тюбешгенин ангылай, бютюн да адыргы этди.

Хар не да, хар ким да кьыйынлыкьгьа билип тюшмейди.

Эрши губу уа, гепсоркѡа аркѡан юсюнде баргѡанча, ау бла Чибин таба тебиреди. Бал чибинни узун аякѡлары бла чырмап, «татлы кѡабын» этерге, жууукѡдан жууукѡгѡа жоргѡа-лап келеди. Тюз да ол кезиучюкде Жаз тауукѡ, гузабадан кѡырып, губу аугѡа кесин атды да, ауну хурттак-хурттак этди. Сормай-билмей тургѡанлай, Бал чибин азат болуп кѡалды. Кѡкню бийигинде кѡанатчыкѡлары жылтырай, душманны бугѡоуундан кѡутулгѡаныны кѡууанчы башын айландыра, ол, ёлюмден кѡутхаргѡан шуёхуна да ыспас эталмай, учду.

Кѡауум замандан ол тийреге бир огѡурсуз уучу келди. Ол, аллына кѡаллай жаныуар, кѡанатлы да тюшсюн, халал-харам демей, ёлтюре эди. Уучу, кюнлюм бетде кѡнделен жочукѡ бла ётюп баргѡанлай, Жаз тауукѡну жырлагѡанын эшитип, аны ёлтюрюр муратда, кѡауалын кѡарап-кѡарагѡынчы жерледи да, тауукѡчукѡну туурагѡа чыгѡарын сакѡлап, ташха кѡапланып тохтады.

Ажалдан кѡутхаргѡан халал шуёхуну окѡ аузуна тюшгенин кѡрюп, Бал чибин учуп жетди. Тауукѡчукѡ да хансла ичи бла ёрге айланганы, уучуну да сол кѡзюн кѡысып марагѡаны, Бал чибинни да учуп келип, аны кѡол сыртындан кѡапханы тенг болдула. Уучу, шоккуну сампалын тартхан угѡай эсенг, сауутун кѡолундан тюшюрюрге аз кѡалды. Жаз тауукѡчукѡ да, «дыр» деп, учуп, жухдан ары аууп кетди.

КѡАЛАУУР

Кийикле отлай туруп, бирлери кѡалауур болуп, сакѡлап турады да, не аз да адам жыйысын сезгенлей, не да башха хаталы жаныуар кѡргенлей, бирсилерине белги береди. Ала кѡарап-кѡарагѡынчы кѡзден ташаядыла.

Жубуранла да алайдыла. Отларгѡа жайылырла. Кѡайсы алгѡа хатачыны сезсе, олсагѡат бирсилеге билдирип да, бири кѡалмай тешиклерине кѡуюлурла.

Ажирле бек кѡарангы кечеледе, жауун, кѡар демей, жылкѡыны жанлыдан сакѡлай, гѡзетчи боладыла.

Бек сейир кѡалауурлукѡ этген а зурнукду. Зурнукла кѡауум-кѡауум болуп айланадыла. Кѡкде уа ала, тизилишип,

бир бирден айырылмай, учадыла. Сууукъ жерледен жылы жерлеге кете туруп, къанатлары талып, жерге къонадыла, солуйдула. Ол заманда зурнукланы бирлери къалауур болады. Қъалауурлукъгъа уа зурнукла кезиу-кезиу барадыла. Қъалауурдагъы зурнук бир аягъыны юсюне турады. Бирси аягъын а, ёрге жыйып, бармакълары бла таш къысып турады. Аны уа нек этеди десенг, къалкъып къалмаз ючюн.

Тюз да къалкъый башлагъанлай, бармакъларындагъы таш «доп» деп жерге тюшеди. Ол кезиуде зурнук уянып къалады.

«СБУР»

Ёзюр, атыны айылларын тарта, жашларына:

— Хамит, Халит, кечди, аякъларыгъызны да жууугъуз да, жатыгъыз, — деди.

— Жатыгъыз, жатыгъыз, тынчайыгъыз. Эртденликде турургъа унамайсыз, чыгъы бла чалмай боллукъ туююлдю, — деп, секирип атха минди аталарыны къарындашы Мухаммат.

Халит бир кесек къылыкъ этеракъ:

— Сиз а къайрысыз? — деп, балтаны тюккючге уруп, сюелип тохтады.

— Да, барып а къайры барлыкъбыз, азыкъ келтирирге барабыз.

Къош бир бири ичи бла кирген эки отоулу къошду. Хамит — тёртюнчюге, Халит а ючюнчю классха жюрюйдюле. Ала низамлы, ишлерге суйген, иги окъугъан, ариу къылыкълы сабийле эдиле. Не кирши кюн да болсун, юс кийимлерин кир этерге амаллары жокъду. Қъалай да болсун, быланы устазла бек ариу кёре эдиле.

Чурукъларын тешип, чындайларын къурурча жайдыла да, бир бирге суу къуяргъа болушуп, аталары айтханча, аякъларын таза жуууп, жумушакъ муржаргъа батыла, жамычы тюбюне кирдиле. Бир кесекден сора Халит биягъы, хыпый-сыпый этип, жамычы тюбюнден сыпдырылып чыкъды. Сора, арсарсыз, Хамитни юсюне атха мингенча минип, дыгъыл этип тебиреди. Хамит, билмей тургъанлай, Халит онглу болгъанына бираз ачыу эте, къарап турду да, сермеп алып, аны мур-

жаргъа басды. Бир кесекден беш-алты адам сыйыныучу кё-
тюртмени юсюнде не жастыкъ, не жууургъан, не жамычы, не
кийиз къалмай, башы тюрбюне болду.

Таматала болмагъан кезиуде жашланы жагъалашыу
къылыкълары эртдеден болуучу эди. Бютюн да аналары бол-
магъан жерде уа... Урушхан-туйюшген дегенни уа ала бил-
меучюдюле. Эгиз къозулача, бир бирден айырылыргъа уа
къайда! Огъары жанындан гылын къуш къычыра эди. Жаш-
ла, жатхан жерлерин тапчыкъ жарашдырып, жукъларгъа
жатдыла.

Къошну ичи къарангыды. Хамит, башы жастыкъгъа тий-
генлей, уюду. Тыш отоуну эшигин, таза хауа урсун деп, кече
этмеучюдюле. Терезеден ургъан ай жарыкъ къарангылыкъ-
ны бир кесек буза эди.

Кюн— ачыкъ, тышында аяз ургъаны сезиледи. Алай
болмагъанча шошду. Хамит, ары-бери бурулургъа да болмай,
сагъайыпды. Къымылдаса — Халит уянырыкъды. Ишден бла
оюндан сора татлы жукъуну магъанасын ол иги ангылай эди.
Ол, кеси кесине шыбырдагъанын сезмей:

«Ийсагъан, Гюдюрдю къая артында пионер лагерь иш-
ленсе эди. Иги окъугъанланы ары жиберир эдиле. Андан къа-
расанг, не къадар жер кёрюнеди. Совет Союзну Жигити, ба-
тыр учхуч Алим Байсолтанов да сабий заманында анда эчки-
ле кютген хапары барды. Къушла бийиклени сюедиле деп
Исса бошму айтханды. Алимни темир къушха къондургъан бу
бийикле окъуна болгъан болурла. Жай солууда ары нек ий-
мейдиле сабийлени? Алай анда жууунургъа суу болурму?..»

Жашчыкъ ол сагъышланы эте тургъанлай, тыш отоуда
бир тыхырт эшитилди. Хамитни сагъышлары бёлюндюле. Ол
жюрегини ургъанын, башы жастыкъда тургъанлай, эшитип
тура эди.

Ма энтда да эшитилди бир шыхырдагъан таууш. Тапка-
дан бир зат тюршгенча «доп» деген таууш чыкъды. «Бу не-
ди?»

Биягъы таууш энтда да эшитилди. «Таркъ-таркъ-таркъ».
Ким эсе да къошха киргенди. Къошну эшиги ачыкъ, ыстауат-
да уа ит жокъ. Ким чырмарыкъды, кирди да кетди. Ынна
айтыучу юй иеси иш а болурму? Юй иеси юйге барсын, аны
къошда неси къалгъанды? Обур эсе уа? Ол ожакъ бла тюр-
шеди.

— Халит, ой Халит!

Халит элгенип уянды.

— Халит, тынгылачы, кьошха ким эсе да киргенди.

Биягъы таууш-туууш. Биягъы тыхыр-мыхыр.

Аны Халит да эшитеди.

— Халит, не этейик?

— Барчы бир къара!...

— Хоу санга. Кел, экибиз да къарайыкъ.

— Кел, — деп, акъырынчыкъ турду Халит.

Ала, кьоркъа-кьоркъа, фонарны жандырдыла. Биягъы таууш биягъынлай эшитиледи. Терезеден къарадыла. Ай батып барады. Ёргедде кьойчу кьошну итлерини шорайгы юрген тауушлары эшитиледи. Алыкъа кече ортасымы болур эди? Уллу жолдан машина таууш келди. Моторну гюрюлдегени жашчыкъланы жүреклерине хошлукъ берип, алагъа кюч-къарыу, батырлыкъ да кьошханча болду.

Хамит кьолуна печге тыяндырылып тургъан кысхачны, Халит а жангыдан тартыу салдырып келген сапсыз чалгъыны алды. Сапсыз чалгъыны тогъайы зынгырдагъанда, биягъы шыхырт бегирек окъуна эшитилди. Не болса да, жашла «чабыуулгъа» чыгъаргъа таукелдиле.

Жюреклери дып-дып эте, экиси да, тенг тохтап, эшик таба атладыла. Акъырынчыкъ эшикни ачып, биринчи отоугъа къарадыла. Фонарны жарыгъы тегерекге айланды. Алай кьошну ичинде адам кёрюнмеди. Къайдады гудучу? Къайдады ол?!

Кёп турмай, жанлары кетип, бир бирлерине кысылып тургъан сабийле сейирликни кёрдюле. Аланы кечеги башларын кьолларына алдыргъан, жүреклерин чыгъарыргъа жетдирген не эди? — Кирпи балачыкъ. Кирпи бала, келе-келип, сют жугъу банканы жаларгъа умут этгенди. Алай, банканы ичине киргенлей, бегитилгенди да кьалгъанды. Не чыгъып кеталмай, не тынч туралмай, тёнгереп, тыхар-мухур этген а — ол.

Жюреклери таяргъа аздан кьалып тургъан къарындашлагъа жан кирип, бир бирге къарадыла. Сора жилимукълары келгинчи кюлдюле.

Гуду кирпини банкадан чыгъарыргъа керек эди. Банканы башын энишге бургъанлыкъгъа, кирпи тюшмеди. Бютюн да, кесин кёпдюрюп, мияла сауутну ичин толтуруп, топ ки-

бик, тѣп-тѣгерек болуп тохтады. Шинжили кѣонакѣгѣа кѣол бла тиерге бир да онг жокѣ.

Хамит, ич отоугѣа чартлап кирип, чѣгючню алып чыкѣды да, акѣырын кѣагѣып, банканы сындырды. Замансыз кѣонакѣ, тѣгерекчик болгѣанлай, кѣысха-кѣысха солуй эди.

Ала, кѣанжал табакѣчыкѣгѣа сютчюк кѣуюп, тѣшеклери не жатдыла.

Танг ата, жашчыкѣла ат аякѣ тауушха уяндыла. Кѣарасала, кирпи балачыкѣ кетип тура эди. Болгѣан ишни, бир бирге ал бермей, Мухамматха хапарладыла. Ёзюр бла Мухаммат да, бир бирге кѣарап, кюлдюле.

Чалгѣычыла, чалгѣыларын да имбашларына атып, чыкѣ кѣуругѣунчу, бир бири ызларындан тизилишип, чалгѣыгѣа кетдиле.

ГУДУ ЧЫКѣЫНЖИК

Быйыл жаз башы кеч келди. Жерде кѣар болмагѣанлыкѣгѣа, кѣара сууукѣ мартда да юфкюрюп турду. Аны ючюн болур эди, кѣчюучю кѣанатлыла да кеч келдиле. Мухтарчыкѣ кюн сайын эртденликде арбазгѣа чыгѣады да, кеси ишлеп терекге такѣгѣан уягѣа кѣарайды. Алай, жыл сайын уяларына келиучю кѣой чыпчыкѣланы кѣралмады. Ала энтда да кюнню жылынырын сакѣлай болур эдиле.

Мухтар, кѣарт анасы бла элге баргѣанда да, аланы эсинден кетермеди. Элде кѣой чыпчыкѣланы кѣрюп, сейир болуп кѣалды.

— Бизде кѣой чыпчыкѣла эртде келгендиле, — деди эки кѣарындашдан туугѣан Осман.

— Бизникиле да келирле, — деп сансыз айтды Мухтар.

Шахаргѣа келгенден сора, биягѣы ол эртденликде, чабып, арбазгѣа чыкѣды да, терек башына кѣарады. Сора, терекле тюбюнде кѣургѣакѣ чапыракѣланы шыр-шыр этдирип кѣозгѣагѣан чыпчыкѣланы кѣрюп, асыры кѣууаннгандан кѣлю толуп, жилимукѣлары окѣуна келдиле. Энди ол аланы уягѣа кириллерин сакѣлады. Бир кесекден а бир кѣолан чыкѣынжик, «чакѣ-чакѣ» этип барып, жан-жанына кѣарай, уягѣа ташайды. Мухтарны жюрекчиги чыгѣып кетерге аз кѣал-

Кёз айырмай, тюлкюню жортханына къарап турама. Тюлкю чыгъаналагъа илинип кългъан жюн устуккучукъланы аузуна жыя эди. «Тюлкю жюнню не этерик болур»,— деп, сейирге кълалып турама. Ол, кёлню жагъасы бла ары-бери жорта кетип, къарын тюбюне дери суугъа кирди да, бир кесек мычыды. Бираздан сора, теренирек кирип, аузундагъы жюн буштукъдан кългъанын суугъа батдырды. Сууда ары-бери аунагъандан сора, кюн бетге барып, силкинди. Жюн а сууда кълалды. Мен кёл таба тебирегеними эслеп, тюлкючюк сызгъа ичине ташайды. Тугул кибик болуп тургъан жюнню, чыбыкъчыкъ бла тийип кёрсем, ичи бюрчеден топпа-толу. Тюлкю юсюнден бюрчелени артыр ючюн, адыргыгъа кълалып, аладан къутулур амал этгенин андан сора ангыладым.

АТ БЛА ЭШЕК

Бир кюн Эшек тагъылып тургъан Атха:

— Адамла мени бек сыйлы кёредиле. Не ууакъ жумушларын да менсиз этерге амаллары жокъду. Ма аны ючюн а, мен да эл тегерегинден узайып кетмейме. Сен а, бир кюн жекселе, экинчи кюн кесинги тапдырмайса. Энди мен ангылагъанма, сени башынгдан жюген, аягъынгдан кишен нек кетмегенин,— дегенди.

— Эшек, харип, сен нечик билимсизсе. Сени эссизлигинге мени жаным окъуна ауруйду. Кеси билмеген, адам айтханны этмеген деп, сени кибиклеге айтадыла. Адамны не ауур, не ашыгъыш иши да болсун, аланы мен этеме. Адам мени ариу ишим, ариу кылыгъым, таза ниетим, халал кыйыным ючюн, жегерден, минерден аллын сауурумуну жалан кьолу бла ненча кере сылайды. Сыртыма салгъан ат жерни, ат кереклени алтындан, кюмюшден этеди. Адам чап десе — чабама, акъырын десе — акъырын барама. Дунияда адам мангача бир хайыуанына да ышанмайды,— деп, ауузлугъун чайнады.

— Да сора, адамла «Эшек ишлер, ат ашар» деп нек айтхандыла? Сени да мен кечиндиргениме адамны ол сёзлери шагъатлыкъ этмеймидиле? — деп, тагъылып тургъан атны къатына жууукълашды.

— Да, алай а нек айтадыла? Къыйынын башына жаратмагъан адамлагъа айтычудула. Андан эсе, «Эшекни бир оюну болур, ол да кюлде болур» дегенни эсинге тюшюрчю. Адамла бир бирлерине кёлкълалды болсала: «Гырайт кибик»,— деп къоядыла.

— Былтыр сен адамны къалай жыкъгъанынг эсингдемиди? — деди алаша.

— Мен адамны жыгъаргъа сюйюп жыкъмайма. Адамгъа хата болады деп асыры къоркъгъандан, элгенеме, абынама, сюрюнеме. Адам санлап бирде бир жыгъылычуду. Анда да мен, сенича, чочуп, адамны жыгъып, дагъыда табаным бла уруп кетмейме. Адам эсин жыйгъынчы сакълап турама. Андан айтмаймыды адам: «Атдан кетген къалды да, эшекден кетген ёлдю»,— деп.

— Сизни терслигизни айтса, жаратмагъан къылыгъыгъызды. Адам бойнугъуздан хамут, аркъагъыздан иер, башыгъыздан жүген, нохта, аягъыгъыздан кишен кетермегенине жарсыйма мен, ансы... Къалай сюйсенг, алай бол! — деди да, баш төбен болду эшек.

— Эшеклени къара ниетлиликлерин мен бек эртдеден билеме. Былтыр кюз хоншубуз, Атына минип, битеу жегиулени, боюнсаны зат да Эшекни сыртына жүклекп, Ёгюзню да аллына этип, ташыуулгъа кетип баргъанлай, Эшек ёгюзге: «Ёгюз, төшден кетесе, жолну бар»,— дегенинде, атны анга кюлгени ачыу тийип, Эшек дагъыда, уялмай, ма былай айтып къойгъанды: «Ёгюз ёледи деп а бир жарсымай эдим да, кесиме жүк болады деп къоркъама ансы». Ёгюз ёлсе, аны мыллыгын эшекге жүклекп, ат аллына этип сюрлюгюн билгенди харам Эшек. Алайды да, Эшек, иебиз келе турады. Эшекни къатында тургъан атны адамла махтамаучудула. Мен тагъылып турама, сени уа Адам бошлап къойгъанды, бар мулхаргъа,— деди алаша.

Сёзден женгилген Эшек, аякъларын бийик-бийик ала, халжар таба атлады. Адам а атны къуйругъуна илиннген мырхыкланы арта башлады.

КЪЫЗГЪАНЧ КЕЛИН

Ыннаны тишлери да тюшюп, бек къарт болгъан эди. Ол, жумушакъ аш болмаса, ашайламай башлады. Тыякъгъа тыямай, эшикге да чыгъалмай эди.

Къарт къатынны ауурлугъун келини кетюралмай тебиреди. Анга жылы, жумушакъ аш этип берирни орнуна, кеси аш ашагъынчы, анга жукъ бермей тута эди. Эт ассала уа, ыннагъа къуру да боюн аркъаны юлюшге бере эди.

Бир жол, ушхууур ашай тургъанлай, хоншулары келди. Аны да къангагъа олтуртдула. Къарт ынна бирсиле бла тенг ашап бошайламады. Боюн аркъа сюекни уа къарыусуз бармакълары бла тегерек айландырып кемирирге кюреше эди. Келин, къанганы жыйып башлагъанда, терк ашамайса деп, ыннагъа тырман этди.

Ахырыда тишлери болмагъан къарт къатын сингирли боюн аркъаны этин ашап, сюегин терк къайры кемирлик эди.

Сора хоншулары, келинни ыннагъа тырман этгенин жаратмай:

— Ынна, харип, не кеп кюрешдинг? — дейди.

Ынна уа:

— Келинге жаным къурман болсун, эт юлеше, боюн аркъаны береди да, чунгурун-мунгурун да къозгъай, зауукъ этеме, — деди.

Ол кюнден башлап, къызгъанч келин боюн аркъаны кеси ашап болгъанды. Ыннагъа уа юлюшге иги хантла тюшгендиле.

АНА

Муратха алты жыл болады. Ол сейир сабийди. Гитчечик болгъанлыкъгъа, ол, кесинден уллу селешгенде, сёз къошмай, къулакъ салып тынгылар, хар затны эслерге кюрешир. Нени да билирге, ангыларгъа сюер.

Бир жол экибиз да автобус тохтаучу жерге келдик. Алайда юсю-башы да бир тап, тизгинли тиширыу олтура эди. Бизни кёргенлей, ол, ёрге туруп, намыс этди. «Насыплы болу-

гъуз, олтуругъуз», — дедим мен. Тиширыу олтурмады. Мен аны къатына барып, билегине жабышдым да, хурмет бла олтурдум. Ол, менден иги да таматаракъ бола тургъанлай окъуна, олтургъандан сора да, аллына ийилирек болуп, манга ыспас этгенин билдирди.

Олсагъатдан автобус да жетди. Мен бизни жангы шагъырейибизге да билет алдым. Биз эл аягъында тюшерге керек эдик. Тюшюп тебирегенибизлей, биягъы тиширыу, ёре туруп, намыс этди. Жолдан юй таба бурулгъаныбызлай, Мурат:

— Сен ол ыннаны таныгъанмы этесе? — деп сорду.

— Угъай, биринчи кёреме.

— Сора, къатына барып, олтуруп, автобусда билет да алдың, тюше туруп да саламлашдың. Ол а, биягъы, ёрге турду. Танымагъан адам...

— Тюз айтаса, Муратчыкъ. Адам къачан да ариу къылыкълы болургъа, кимге да намыс, хурмет эте билирге керекди. Кёрдюнгмю? Ол огъурлу тиширыуну огъурлу кёзлеринден адамгъа хурмет белги кёрюне тура эди. Аллай адамлагъа кеслерица болмазгъа аз да мадар жокъду.

— Ата, бизни мамабыз да аллай ынна боллукъду да? — деди Мурат.

Мен, хау деп, башым бла белги бердим.

БАЛ ЧИБИН БЛА САСКЫ

Бир кюн Саскы, айлана кетип, бал батманны къатына жетди. Батманны эшигинден къарап:

— Сау къаллыкъ, муну ишлеген къалай уста къоллу эди. Ичинде дуня бла бир отоу. Жылы, кесинден а нечик ариу ийис урады. Барайым да, саскыланы бери алып келейим...

Ол да алай сагъыш эте тургъанлай, Бий Чибин, батман ичинден чартлап чыгъып:

— Ой, кимсе, не айланаса, не излейсе? — деп сорду хыныракъ ауаз бла.

— Менме, мен!

— Менинг ким?

— Саскы!

— Ким саскыды ол?

— Кёкбаш Саскы!.. Жууукъ бол дерни орнуна не кычы-раса?! Адамны, малны да элгендириучю саскыланы танымаймыса?

— А-а-а! Къан жухлу, сенмисе? Адамланы уа сен не кырыуунгу салып кюрешсенг да симсиреталмаучуса. Къамичи къалакъ сизни кёбюгюзню къатдыргъанды. Малланы да кюнню иссинде онгларгъа кюрешгенликге, кёкден тамычы тамгъанлай, чапыракъ тюплерине бугъуучусуз. Бар-бар-бар! Кет былайдан, думп бол. Сени кибиклеге мында жер жокъду.

— Тохта, бир тилегим барды, аны айтма къой.

— Угъай, Саскы. Тилегинги да биргенге ала бар. Сен былайда мындан кёп турсанг, кеси кыйыны бла жашагъан бал чибинлеге бир хыянатынг жетер сени. Санга ышаныу жокъду. Сен къан ойлагъанлыкъгъа, биз бал ойлайбыз.

— Мен ант этейим, чибинлеге тиерик туюлме. Адамлагъа...

Бий Чибин Саскыны селеширге къоймады.

— Ол сен къанларын эмерге кюрешген адамла уа бизни шуёхларыбыздыла. Къыш болса, ала бизни, къоз кюфде тутханча, багъадыла. Биз а жайны узуну алагъа бал жыябыз.

Кёкбаш Саскы ариулукъ бла кетерге унамагъанда, Бий Чибин:

— Сенича киши кыйынына сугъанакълыкъ этгенлени уа биз кюнлерин бериучюбюз,— деп, Саскыны къапды.

Кёкбаш Саскы, оуй-шауий эте, акъсай-акъсай, кючден къачып къутулду. Бий Чибин а биягъы батманны сакълап къалды.

УЛАКЪ БЛА СЮЛЕСИН

Бея улакъчыкъ уруну тегерегине айлана, ары-бери секирип ойнай болады. Къалай эсе да бир шыхырт эшитип, элгенип секиргенлей, жаргел юзюлюп, къая жарылгъаннга кетеди. Болушлукъ излеп, ёрге къараса, башындан энишге кырап тургъан Сюлесинни кёреди. Сюлесин харип Улакъчыкъгъа тырман этип башлайды.

— Сен жапысыз, ёрекъулакъ, ажалынгамы къутургъан-са? Былайланы мешхут этип не айланаса? Харип сен, санга не кюн келтирлигим билемисе? — деп, кёзлерин жандырып, жалкъасын тургъузуп, Улакъчыкъны хурттак-хурттак этерге хазыр болады. Жазыкъ Улакъчыкъ, ажал башындан къарап тургъанын кёрюп, къутулур амал излейди. «Эчки, уругъа кетсе, бёрюге къарындашым дер», — деген нарт сёз эсине тюшюп:

— Мен алыкъа гитчечикме, Сюлесин, мени ашама! — деп жалынады. Алай Сюлесинден Улакъгъа мархабат болмайды. Экинчи кере да, жалынып:

— Ашай эсенг, аша!.. Жалан да бир тилегим барды санга, айтма кьой! — деп жалынады, уруну ичинден ёрге къарап.

— Айт, кёп жаншама да, айтырыгъынгы, тели къагъанакъ! — деп хырылдайды огъурсуз душман.

— Анабыздан эгиз туугъан эки улакъбыз биз. Мени эгиз нёгерим а анабызны уузун алгъа эмгени себепли, менден иги да къууатлыды, семизди. Кеси да сырт башында отлай турады. Мени мындан чыкъма кьойсанг, аны бери чакъырып келир эдим, — дейди.

— Бар, алай эсе, терк, мени къарнымда экигизге да жер табылырыкъды. Терк бол, чапханлай бар эгиз нёгеринге, — деп, улакъчыкъны ашыкъдырады.

— Мындан чыгъаргъа болуш, — дейди Улакъчыкъ.

Сюлесин, арсарсыз, къая жарылгъаннга секирип тюшеди да, Улакъчыкъны сыртына миндирип; «Секир да чыкъ», — дейди. Улакъчыкъ, кёп сагъыш эте турмай, чартлап чыгъып, тегерегине къарап, макъырып башлайды.

— Тилинг тутуллукъ, бар нёгеринги алып кел! — деп кычырады Сюлесин.

— Ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди, Сюлесин. Мен ташдан ташха, желгерден желгерге секирип айлангандан суйгеним жэкъду. Сен, къаражюрек, анда бираз олтур. Ма, къарачы, бир киши сюрюуюн бери таба жайып келеди. Мени макъыргъаным эшитген болур. Къатында эки парийи да барды. Къайын хыжысын имбашына салып, муштухул бери таба тебирегенди. Баям, ол мен ажашырма деп къоркъа болур.

Алай эсе, макъырмай, тыншчыкъ тур, эгешчигим. Къой-

чуланы итлери сылхыр болуучудула. Мен аланы эртдеден таныйма, ала сермеп бөрюлени окъуна богъурдакъларындан буууучудула. Мен къая жарылгъанны тюбюне жапланайым. Сюлесин уруда бугъуп къалды. Беля улакъчыкъ а, акъылыны хайырындан, ажалдан къутулду.

ЖУБУРАН БЛА КЪУШ

Бир уллу ташны къатында, кюн тууушда, Жубуранчыкъ гелеу кырдыкчыкълагъа жубана болады. Аузуна гелеу кырдыкчыкъланы жыйып, тешигине кирирге башлагъанлай, бир уллу къуш, учуп келип:

— Сен былайда не айланаса? — деп кычырды.

— Мен былайда жашайма. Кесим да кышха азыкъ жыяма. Санга не керекди ансы.

— Сен манга алай уллу къалай базынып селешесе?

Ёмюрюнде къурт-къумурсха сытып кёрмеген Жубуран къушну аллында жойкъуллана билмеди.

— Акъылынгы башынга жый, жубуранла къушлагъа соруу этмеучюлерин эсинге тюшюр. Огъесе акъылынг да башынга кёре гитчечикмиди сени?!

Кишиге харамлыкъ этмеучю Жубуран адеп бла селешди:

— Жюйюсхан Къуш, уллу башны акъылы да уллу болургъа керекди: балаларынг жубуран эт ашасала, ёсмей къаллыкъдыла. Аны бил.

— Энди сен манга акъыл юйретеми башладынг?

— Мен санга акъыл юйретмейме, эс тапдыргъанлыгъымды ансы. Сиз бийикледе къаласыз да, жердеги ишлени шарт билмейсиз.

— Оноуунг-чоноуунг да кесинги болсун, кырдыкларынгы да ал да, тешигинге кир, аман зат, — деди да, Чыгыр Къуш учуп кетди.

Жубуран, гелеу кырдыкчыкъларын аузуна къабып, тешигине къутулду.

Иса бла Муса бирге олтурадыла. Дерслерин да бирге этедиле. Китап окъусала да, бирге окъуйдула. Къысхасы — ала бек шуёхдула. Алай болуп тургъанлай да, бир бирледе кёлкълалды боладыла. Ол да Мусаны терслигинденди.

Муса тилерге бек ёчдю. Хар затны кесине тап тюшюре да биледи. Хар неге да жутланып къарайды. Ол, тилеп алгъан затын жаратса, — «Унутуп келгенме», «тас этгенме» дер да, алгъанын къайтарып бермез.

Затынгы ызындан сурасанг а: «Къойчу-къой, бош затны несин сурап айланаса?» — деп къояр. Аны аллайлыгъын ангылагъан шуёхлары уа энди анга жукъларын бермейдиле. Жалан да аны ол аман адетине Жамилят деген къызчыкъ эс бурмайды.

Жамилят бир ариу къарындаш къыйыучу келтирди. Бирде Муса: «Бер къарындаш къыйыучунгу, тамбла къарындашларымы къыйып келтирirme», — деп, алып кетди да: «Тас этгенме», — деп, бермей къойду.

Дерс кезиуюнде ёнкюч бер деп, сабийледен ненча тефтер алып бермей къойгъанды? Бер деп къыссанг: «Унутуп кетгенме, тамблагъа дери бир тёз», — дер да, кёлкълалды этер.

Жамилят, энди анга берген затындан тюнгюлюп, башынлай береди.

Бир кюн математика дерсде:

— Тефтерим бошалып къалды, тамбла эки этип келтирirme, — деп, къадалып тохтады.

— Берлик туююлме, — деп, Жамилят кесип айтды.

— Мен эки алгъанлыкъгъа санга мюйюзмю чыгъарыкъды?! — деп жалынды ол.

— Эки угъай, бир окъуна ал, эрикдиргенсе тилей-тилей!

Аны ючюн Муса, къамамай, Жамилятны аркъасындан тюртюп, чотун этерге къоймады. Аны эслеп тургъан устаз:

— Шаулухов, аллында ишинги эт. Бирсилени да чырмама, — деди.

— Да, тефтерим тауусулуп къалгъанды, аны артыкъ тефтерлери бола тургъанлай, ёнкючге берирге унамайды, — деп тарыкъды.

Устаз а къылыгъын биле эди. Аны себепли: «Не бер, не къал» деп, жукъ айтмады.

— Шаулухов! Иги сагъыш этип бир кёрчю. Тенгинги терслерден алгъа: «Мен кесим а къаллайма?» — деп эсинге бир келсе уа таланган а, — деди да, дерсни андан ары бардырды.

ЭЛИЯ

Жайгъы солууланы заманында биз совхозда ханс артыргъа баргъан эдик. Кюн асыры иссиден, тэзюп болмазча эди. Бир къауумла жауаргъа къыздырады дей эдиле. Кёкге къарасанг а, асыры чууакъдан, кюндюз жулдуз кёрюнюрча эди. Тюш кезиуде кёкде бир акъ булутла кёрюнюр, андан сора уа къара булутла кёбейип, кёк саулай къаралып башлады. Алайлайын, жауун бухчакъдан къуйгъанча къуюп, башыбызны сугъаргъа жер тапмай къалдыкъ. Къош а иги да узакъда кёрюнеди. Кёк алай кюкюрей эди, къаяла юсюнге аууп келгенча. Биз амалсыздан, чагаларыбызны да башларыбызгъа тутуп, «темирбашла» болуп, бахчадан гебенле таба чапдыкъ.

Темир элияны тартычусу эсиме тюшюр, тамагъымы кере:

— Чагаларыгъызны бир жанына этигиз! — деп, хахайны басдым.

— Бахчада къоя барыгъыз! — деп къычырды Назир да, мени нек къычыргъанымы ангылап.

Кёк кюкюрегеннге, жаууннга да бизни гузабабыз къошулуп, сабийле бираз абызырадыла, алай тохтап къалмадыла. Алайлай, кёк, адам тэзюп болмазча ачы кюкюреди, жерге бир ауур зат тюшгенча болду. Ол ауур зат жерни алай теплирди. Биз а, сабийле, андан къутулургъа умут этгенча, гебен тюплерине кирирге кюреше эдик. Бир къауум замандан, жауун селейип, кюн кёрюне башлады.

Жауун тохтагъандан сора, чагаларыбызны алыргъа келсек — бир уллу уру. Чагаланы бир къаууму жерге кёмюлюп.

Кёпню кёрген къарт бригадир, къатыбызгъа келип:

— Аперим сизге, сабийле. Окъугъан акъыл окъуйду деп бош айтмайдыла. Биз былайда турсакъ, не болур эдик?! Сизни окъутхан жанлагъа берекет берсин! — деп, устазларыбызгъа ыспас этди.

ТЮЗЕЛДИ

Биз совхозда силос этерге болуша эдик. Хар эртден сайын вожатыйыбыз бизни школ аллында сакълай эди. Хуржунундан тефтерин чыгъарып, келгенлени тукъум атларын жаза да, къатына къошуу белгисин сала эди. Алгъаракъ келгенлеге ышара-ышара, ыразылыгъын билдирди да, балан бармагъын чюелтди. Сабийле барыбыз да Керим жашагъан орамтаба къарадыкъ. Ол а, акъырын-акъырын атлай, сенегин сюйреп келеди. Биз аны барыбыз да сакълап турдукъ.

— Жетдингми? — деди анга Алий Алиймырзаевич; жумшакъ ауаз бла.— Дерсге да кеч келесе, ишге да ашыкъмайса. Не этейик биз санга.

Совхозда силос этиу бошалгъандан сора жыйылыу болду. Жыйылыуда иги ишлеген окъуучулагъа кеп махтау сёз айтдыла, саугъала да бердиле. Керимни уа эслемегенча этип къойдула. Аны бек жанына тийди. Керим бюгюнден башлап окъууда, ишде да нёгерлеринден артха къалмазгъа къаст этди. Ол тынч иш туююл эди, алай...

Кюнле оза эдиле. Керим биле-биле тюзелди. Экиле алыуну да, артха къалыуну да къойду. Сабийле энди анга тырман этмейдиле.

Бир къауум окъуучу школ таба къууанч тыпырлы болуп, чабып барадыла. Керим да ала бла бирге эди.

АЛИМ

Алимге хыпьяр сабий дейдиле. Ол юйюрге жангыз жашчыкъды, бираз эркеди.

Бир кюн атасы бла анасы базаргъа кетдиле. «Орамгъа чыкъма, сууукъду»,— деп къайтарып-къайтарып айтдыла. Кетип бара:

— Сабийле жиятырла, алагъа къошулма, кесинг ойна,— дедиле.

Алим юйде кеп чыдаялмады. Арбазда жубана кетди да, орамгъа чыкъды, барып, сабийлени оюнларына къошулду.

Бир кере Харун бла сёз болуп, ёпкелеп, арбазларына да бир къайтды. Кесек заманны, баш тёбен болуп, чигинжиге тыянып турду да, сора терслигине сокъуранып, жангыдан сабийлени къатына келди. Харун аны, къолундан тартып, биягъы оюннга къошду. Ала эрикгинчи ойнадыла. Алимге киши къа-тылмады, ол да кишиге тиймеди.

Алим, терлеп-тепчип, топну ызындан чабып баргъанлай, атасы бла анасы келдиле.

— Алимчик, бери кел,— деп чакъырды анасы.— Кийим-леринги алышындыр. Кесинг да нечик терлегенсе. Къор бол-сун ананг, келчи, жаным, алмала келтиргенме,— деп алма-ланы жашчыкъны этегине къуйду.

— Мама, сабийлеге да берейим, охому?..

— Сабийле туюмей тургъанмыдыла, айт? Бусагъат жанларын алайым,— деп, силкинди Алимни анасы.

— Манга бир заманда да киши тиймейди. Ала бек иги сабийледиле. Сен алагъа урушургъа хазыр болуп нек тураса, мама? Алай айтханынгы эшитселе, кёллерине тиерикди,— деп шыбырдады Алим анасыны къулагъына.

Алимни анасы юйлерине кирип кетди. Ол а биягъы топ ойнай тургъан сабийле таба чабып барып, этегинде алмаланы тенглерине юлешди. Оюн жангыдан къызды.

ЫННА

Бизни Ынна бек кёп жашагъанды. Ол бек къартды. Алай къарт болгъанлай да, мурккусун къоймайды. Ол бютюн да таза хауада олтурургъа бек сюеди. Къарыусузлугъуна да къарамай, Ынна хар кимге да ёре турады. Орамгъа чыгъып олтурса да, хар озгъаннга, танысын-танымасын, ёрге къобуп, намыс этеди.

— Ынна, сен уллулагъа намыс окъуна эт, гитчечиклеге нек ёрге къобаса? — десенг, ол а:

— Балам, уллу да гитчеден болады, гитчелеге намыс эт-месенг, ала кимден юйренирикдиле? — дейди.

— Да, Ынна, сен къартса, къарыуунг азды. Кесинги ал-лай бир къыйнамай, ёре туруп да кюрешмей, адамлагъа ай-тып юйретирге жарамаймыды?

АГЪАЧДА

Солуу кюн эди. Эртденликде сабийле, топ ойнаучу жерге жыйылып; «Бюгюн къайры барыргъа боллукъбуз»,— деп, сакъышха къалдыла. Къуру да аланы ызындан тагъып айланыучу Мажит болуучуду. Ол бирсиледен абаданды, алтынчы классда окъуйду. Сабийле да ол айтханны эки этмеучюдюле. Мажит да гитче къарындашчыкъларын бек сюеди.

— Кетдик агъачха, Дугъумлу кългъа!..—деди Мажит.— Билемисиз, бусагъатда дугъумла къап-къара болуп тургъанларын. Былтыр тамата къарындашым бла мен эки четенни топпа-толу этип келген эдик. Наныкъла да бишипдиле. Ишхилдиле уа алыкъа кызаргъан окъуна этмегендиле.

— Алай эсе, ата-аналарыбыздан эркинликсиз кетерге боллукъ туююдю,— деп мурулдады сабийлени бек гитчечиклери — Таукъанчыкъ.

Сабийле анга иги жаратмай къарадыла. Бир къауумлары сорайыкъ, бирсилери сормайыкъ деп, даулаш болдула.

— Аны не айланырыгъы барды, женгил окъуна къайтырыкъбыз,— деди сабийлеге хар заманда айтханын этдире юйренген Мажит.

Иги кесек даулашхандан сора, сабийле, геологлары машиналары бла келип, эски элчикни къатында тюшдюле да, агъач таба бурулдула.

Жай агъачда кълалай зауукъду! Тюрлю-тюрлю кълетле, наныкъла, дугъумла, юркюнле бишип, «Бизни хайырыбызны кълрюгюз адамла»,— дегенча, бутакъчыкълары энишге-энишге ийилип турадыла. Къланатлыла уа, къланатлыла? Хар бириси кеслерини ариу ёнлери бла жырлай, чюуюлдей! Хар зат да, хар не да кълуанчлы!

Лълкълула, тукълузгюле, мурккулла, тюртюле, кълушхамишле, агъач алмала, кертмеле, чертлеуюкле уа алтын кълзню сакълайдыла.

Аллай зауукълукъ а сабийлени жерлеринде кълайры кълйсун. Спорт оюнлары не бек сълселе да, агълчны ариулугълу, перекети аланы кесине тартханлай турады.

Жашчыкълла ашыгълшылы, бир бирни жеталмай, агълчха сингдиле. Эки сабий кълалай эсе да, кълалын хансны жырып баралмай, артха кълалдыла. Омарны соханчагълын чурукъл ашап, баралмай эди. Салим а терк барыргъл не заманда да

суймеучюдо. Сабийле анга «Гулачыкъ» деп бош айтмаучудула. Нёгерлерин жетип баралмагъандан сора, онгсуз болуп, экиси да тал терекни тубюнде салкъыннга олтурушдула.

— Элге къайтайыкъ,— деди Омар.— Агъачда айланып не этерикбиз, ингирде артистле оюн кёргюзтюрюкдюле. Ач да болгъанбыз...

— Нёгерлерибиз а не айтырла? — деп, сархош болду Салим, алай а угъай демеди.

Иги кесек да барып, агъачны къалынына киргенден сора, Омарны бла Салимни жокъладыла. Сабийле алгъа бир бирлерине, сора тегерекге къарадыла. Нёгерчиклерини атларын айтып къычыргъанлыкъгъа, киши жууап бермеди.

— Къайда къалгъан болурла? Угъай, угъай! Ала, бизге айтмай, юйге къалай къайтып кетерле? Излерге керекди аланы, кеч болгъунчу. Ала терс жанына ажашып кетерге боллукъдула.

Жашчыкъла, эки къауум болуп, нёгерчиклерин излерге жайылышдыла. Артха ажашмай къайтырча, Мажит маршрутну белгиледи. Кюн батып бара эди. Сабийле, Омарны бла Салимни тапмай, жарсыулу, мудах болуп къайтышдыла. Не этерге билмедиле.

Алайлай, кёкню къара булутла жаба, жел уруп башлады. Къарап-къарагъынчы, сакъ жауун жетип, бухчакъдан къуйгъанча, къуйду. Шуёхла, терек бутакъланы тюплерине кирип, кеслерин жауундан сакъларгъа кюрешдиле.

— Омар бла Салим ох этип жылы юйде олтура болурла. Не да клубха оюн кёрюгеми кетген болурла,— дей эди Асхат, терк-терк бурнун тарта. Мажит а аны сёзюн бёлюп:

— Ашыкъма алыкъа! Не болгъанларын бир билейик. Сабийле, бери тынгылачыгъыз! Науруз бла Осман элге барсынла, аланы къайдагъыларын билсинле. Ала юйге бармагъан эселе, абаданлагъа билдирирге керекди. Биз а аланы мында сакълайыкъ. Ажашмай бараллыкъмысыз?

— Барлыкъбыз, бармай а!

Къарангы болгъанды. Ашыгъып, тёзюмлери тауусулуп, сакълайдыла. Бир заманда:

— Сабийле, къайдасыз, бери келигиз! — деген ауаз эшитилди. Ауаз абадан адамны ауазыды. Нёгерчиклерине асыры къайгъы этгенден, ала кеч болгъанын да сезмей къалгъан болур эдиле.

Сууукъсурагъан сабийлеге жан кирип, шахтёр чыракъны жарыгъы чыкыгъан жерге чабышдыла. Мажит Борисни кьолчугъундан тутуп келеди. Ол сабийлени ичинде бек назикчик, кьарыусузчукъ эди.

Таматаланы алларында Науруз бла Осман келе эдиле. Ёпке солуу эте, бир аууздан:

— Жарсымагъыз, ала табылгъандыла, юйдедиле. Ала клубдадыла,— дей эдиле.

Баш кюн ала биягъы топ ойнаучу жерге жыйылдыла. Омар бла Салим а кёрюмедиле. Олсагъат биягъы Мажит, башчы эркешча, сабийлени ызындан тизип барып, Омарланы кьабакъ эшиклерин кьакъды. Эшикни ол кеси ачды да, уялып, баш тёбен кьарады. Нёгерлери анга бир зат да айтмадыла. Бир кьауум такыйкьа бир бирге кьарашхандан сора, бирем-бирем, экишер-экишер юйлерине чабышып кетдиле.

КЪЫРТЧЫГЪА БЛА ЖЮЖЕК

Кюз. Нартюх ора тура эдим. Бизни бахчаны аякъ жанында, кьалын, кьара кёкен терекчикле ёседиле. Мен оракъ бла аяусуз нартюх сабакъланы оруп, кьучакъ-кьучакъ этип, бир жерге ташый эдим. Кьарасам, кьыртчыгъа нартюх бахчагъа ташайды да, женгил окъуна, тюз ракетача, жангыдан кёкге сууурулду. Кетер акъылы жокъду, тегерекде учуп айланады. Мени уа бир кьолумда бир нартюх сабакъ, экинчи кьолумда уа — оракъ, сейирге кьалып, кьарап турама. Не излегенин ангылаялмайма.

Ай алайлайын биягъы кьыртчыгъа экинчи кере суу жагъагъа окъча атылды. Ол чабыуул этген жерни бла мени арабыз эки тюз аршын болур эди. Чабып жетдим. Кьыртчыгъа, менден сескенип, биягъы кёкге учду. Кьарасам, кьалын кёкен котурланы тубюнде бир сары тауукъ бала жерге жапланып, кьанатчыкъларын жайып жан солуу эте тура эди.

Жюжекчик, мени кёргенлей, кьарыу кирип, жолгъа чыгъаргъа кюрешди. Мен да, бармакъларымы аузума сугъуп, сызгыралгъанымча сызгырдым. Кьыртчыгъа думп болду. Тауукъ балачыкъ а, кьанатчыкъларын созуп, хоншуларыбызны кьабакъ эшиклерини тубюне сугъулгъанын эследим.

КЪОЯН БАЛАЧЫКЪ

Мени тамата къарындашым Даниял тракторчу болуп ишлеучю эди. Къыш сайын ол колхоз къошлагъа жем ташый эди. Эртденликде эртде кетип, кеч келеди. Солуу кюнледе мен да къарындашым бла къошлагъа барып къайта турдум.

Бир жол къойчулагъа жемни эртдерек окъуна жетдирип, чанагъа бичен жюклерге гебен жанына барып тохтадыкъ. Биз да азыкъ къапчыгъыбызны башын тешгенлей, бир къоян балачыкъ, окъча атылып келип, гебен тюбюне кирди. Элгенип къарасакъ, узун къуйругъун булгъай, къызыл тюлкю бизден узакъ болмай, сыртлаучукъдан аууп, сызгъа ичине ташайды.

— Ол тюлкю эди да? — деди Даниял, секирип туруп. Биз энди гебен тюбюне къысылгъан къоян балачыкъны излей башладыкъ. Ол а тюз жанында — балас тюбюнде!

— Хыйлачы тюлкюден къоркъуп, жарлычыкъ, къайры кирирге да билмей, бизни таба къачханды. Ма, тутуп тур. Юйге элтип, Расулгъа берирбиз. Къолгъа юйренирик эсе, бир кёрейик, — деди, къоян балачыкъны манга узата.

Анга аманлыкъчы тюлкюча жауу чапханда, адамланы къатларына къысылып, жанын сакълагъанына сейир этерча туююл эди.

Балачыкъны, бёркюмю тешип, ары салдым. Бир ненча такъыйкъадан къоянчыкъ, къулакъчыкъларын жумуп, бёрк ичинден чартлап чыгып, «сау бол» дегенча, артына да къарап, котурла ичине ташайды.

— Къарындашым:

— Ай таланган, сакъ нек болмадың, — деди ышарып.

— Ычхынып кетди...

КЪАРЫЛГЪАЧЛА

Жашчыкъла къойла кюте тура эдиле. Ала ойнаргъа болгъанлай, эртденлик салкъында къойла, сыртдан ары жанына аууп, агъач къыйырында жухла таба жайылдыла. Къойла, кёк къуууп, узакъгъа кетерге боллукъларын жашла эслеялгъан болмаз эдиле. Бек алгъа ырбынлада айыучач, терк кёгерип,

жылыу киргенлей, баш кьусуучуду. Кьойла уа, бурунларына кёк ийис ургъанлай, ары тартдырмай амаллары жокъду. Жашла, оюндан эригип, чабып барсала, кьойланы жартысы жокъ. Асан бла Хасан, армау болуп, энишге, ёрге чапдыла.

— Асан, бери кел! Керексизге ёпке солуу этмей, кьойла кьалай ары кетгенлерин кёрейик,— деп кьычырды Асанга Хасан.

— Кеч болуп кьалыр, теркирек ызларындан болмасакъ, бёрюге кьырдырыбыз,— деди да, Асан Хасан таба чапды.

— Ары кьарачы, ол кёкде учуп айланган кьанатлычыкъланы кёремисе? Ма, ала кьарылгъачладыла. Мен бир зат биле эсем, кьойла ма алайдадыла. Кьарылгъачла кьойланы биргелерине баргъан чибинлени, ургъуйланы чёплеп, бизге жол кёргюзтедиле.

Ала, кьарылгъачланы хайырларындан, терк окъуна кьойланы табып, ыстауатха сюрюп келдиле.

ШКОЛ БАХЧАДА

Школ бахчада тереклеге суу кьуяргъа сабийле келдиле. Жаш терекчиклени тамырчыкъларын талатмай, эслеп, аз-аздан сууну алай кьуяргъа керек эди. Кюз суудан кьанмасала уа, терекчикле кьуруп кьаллыкъ эдиле.

Устаз бахчагъа челекле келтирди. Челекле гитчерекледиле, бири уа уллу челекди. Сабийле терк окъуна гитче челеклени юлешип, алып кетдиле. Барындан да гитче, кьарыусуз Мусачыкъ челексиз кьалып кьалды.

— Кьайгъырмаз Муса,— деди устаз,— уллу челекни окъуна ал, жарты-жарты кьуюп келтирсе.

Сабийле тереклеге суу кьуя башладыла. Челек уллу болгъанлыкъгъа, Муса челекни суудан толтуруп, толтуруп келтирди. Иш сабийлеге ауур тьуйюл эди. Муса уа бир кесек арыды. Иш да бошалды.

Устаз:

— Сабийле, энди хар биригиз челеклеригиз бла бир кертме алыгъыз,— деди.

Муса юйюне бирсиледен иги да кёбюрек кертме келтирди.

ЭСЛИ ЖАШЧЫКЪ

Марат жай солуулада атасы бла биченчи кьошда турду. Бир эртденликде чалгъычыла чалгъыгъа кетип бара, бир чыпчыкъчыкъ, жол жанында тюртю терекни къатындан кетмей, гузабагъа къалып, учуп айланнганын эследи. Барып къараса — тюртю терекни тюз ортасында уячыкъ. Уяда уа — юч жугъур гаккычыкъ. Жай кезиуде алайтын жолоучула бек кеп жорюучюдюле. Чалгъыны, дырынны кезиуюнде уа машинала окъуна. Чыпчыкъчыкъны дёрденчиги — сап-сары, къанатчыкълары уа — аз кёксюлюрек къарачыкъла. Ол, не уясына кьоналмай, не кетип къалалмай, «чик-чик» дегенлей, тегерек айлана эди. Баям, аны жумуртха чайкъагъан кезиую болур эди. Марат, нёгерлеринден да артхаракъ къалып, чыпчыкъчыкъгъа не бла болушургъа билмей тургъанлай, машина жетип къалды.

— Назир! Назир! — деп кычырып, тохтатды машинаны Марат. Бармагъы бла бир чыпчыкъчыкъны, бир уячыкъны кёрюздю.

Назир, машинадан секирип туюшуп, уяны къатына келди. Бир кесек сагъышланып турду да, сагъатына къарай, терк окъуна тюртю терекни тегерегине уллу ташла тизди. Энди машинала, атлыла да терекден арлакъны озарча болду.

— Ма, энди уягъа бир адам да тиерик туююлдю, чыпчыгъынг да кишиден кьоркьурукъ туююлдю, — деди, ышарып, Назир.

Бир эки ыйыкъдан чыпчыкъчыкъ балачыкъла чыгъарды. Алагъа кьурт-кьумурсха ташый эди.

Бичен ишле бошалып, чалгъычыла элге къайтдыла. Алай Маратны эсинден чыпчыкъчыкъ бла балачыкълары кетмей эдиле. Ыйых кюн атасы бла ташуулгъа бардыла. Марат, атына тебинип-тебинип, уяны къатына келип тохтады. Къараса — уя кьуру. Ала жылы жерлеге учуп кетген эдиле.

Экинчи кюн, школгъа келгенден сора, Марат чыпчыкъны юсюнден нёгерлерине хапар айтды.

УСТАЗНЫ ХАТЫ

Бизни эски элибиз Акътопракъ аллай бир уллу эл да туююл эди. Алай бизни элден къазауатха жюзге жууукъ жаш кетген эди.

Аладан бири Огъары къапхакъда жашаучу ана къарындашыбыз Бекирбийни жашы Исмаил эди. Аскерге кетгинчи, ол устаз болуп ишлей эди. Мен экинчи классха жюрюй эдим. Устазыбыз Кязимни назмуларын бла Азрет Будаевни «Мараучуну хапары» деген поэмасын кёлюнден окъуп тебиресе, бизни аузубуз ачылып къалыр эди.

Дерсни кезиуюнде ол мени къуру махтагъанлай туруп эди. Дефтерими ёрге тутуп: «Къарачыгъыз, къалай ариу жазады», — деп, окъуучулагъа кёргюзтюр эди.

Аскерге кетер кюн Исмаил мени да юйлерине чакъырды. Сабийди деп, сансыз этип къоймады. Арбаз адамдан топпатолу, жууукъларыбыз жыйылып, хар бири аны ийнакълайды. Жарлы анасы Миндауатны кёзлеринден тёгюлген жилямукъла минчакълача тёнгерей эдиле.

— Жиляма, тири бол, белинги къаты къыс, аман къуум этме. Жашны жюрегин да инжилтме, бирсилени да апчытма. Буюрулгъанны кёрюр, адам зорлугъу жокъду, кеси ыразылыгъы бла Ата журтун жауладан къорууларгъа тебирейди. Эшитемисе, келин? Сенден бирси анала да ашыргъандыла жашларын къазауатха, аланы жанлары да эрий болур балаларына. Аланы жашлары да сеникичадыла. Аланы да жокъду экишер жанлары. «Кёп бла кёрген — байдамлыкъ, жангыз кёрген — кыйынлыкъ», — дейдиле. Инш аллах, тили бар, къагъыты бар, сау-эсен къайтыр журтуна, — деди, жыйылгъанланы бек таматалары Жалдуз, Миндауатха кёл этдире.

Жыйылгъанла бир аууздан:

— Алайды, алайды, — дедиле.

Исмаил-устазыбызны да кёлю такъырмы болду, не билейим, кёзлери мылы бола, анасы бла къучакълашып, айырылышдыла. Ол кыйын такъыйкъалада дуняда бир бирге кёзбаусуз хар нени да кечиучю, арада бир бирге не аз да ишеклик болмагъан бек жууукъ жанланы — ананы бла баланы — жүрек таралыулукъларын кеси кёрмеген, сынама-

гъан адамгъа ангыларгъа бек кыйынды. Къадар сизге аны сынатмасын! Аланы жүреклери ол кезиуде ачыуну не да асыуну сезгенлерин киши да билмей эди.

Исмаил, анасыны жылы къучагъындан кючден айырылды да, эрляй мени кесине тартып, жыягъын жыягъыма салды, сора къалтырай тургъан эринлерин бетиме жетдирди. Устазны жүрегини теренинден чыкъгъан халаллыгъын сезип, мени да кълюм толду. Жилярыгъым келди. Ол халими абаданлагъа сездирмезге кюрешип, бетими бир жанына бургъанлыкъгъа, кёз жашларым, манга бой салмай, тёгюлюп-тёгюлюп кетдиле. Мени ол халими кёрген тиширыула, тёзалмай, жиляп жибердиле. Кими алботасы бла, кими жаулукъ къанатыны кыйыры бла кёзлерин сюрте, бурунларын терк тарта эдиле.

Биринчи харфны танытып, дунягъа кёзлерибизни жангыдан ача тебиреген устазыбыз:

— Сау къалыгъыз, тауларым, сау къалыгъыз, атам, анам, эсен кёрюшейик, жамауат! Энтда да Чегем сууундан татаргъа болурбуз,— деп, нёгерлери бла, ол заманда колхозда болуучу полторка машинагъа минип, Нальчик таба кетди.

...Исмаил кетгенден сора, бир къауум кюнден къагъыт келди. Миндауат харип, эски гюлмендисини къанатлары созула, чабып бизни арбазгъа кирди. Къолунда — ючмюйюш къагъыт. Биз барыбыз да, аскерчилеге буйрукъ бергенча, аякъ юсюбюзге болдукъ.

— Жашым, къайдаса, къор болайым, окъучу, жашым,— деп, ынна къагъытны манга узатды.

Мен, къагъытны женгил окъуна ачып, кесиме таныш хат бла жазылгъанны, тирелмей, окъуп чыкъдым. «Анам, барыгъызгъа да тансыкълыкъ салам айтама», деп-жаза эди солдат къагъытыны биринчи тизгинлеринде окъуна.

— Оу, ананг сени ачыуунгу кёрмей кетсин! Санга къор къатсын. Окъучу, балачыкъ, энтда бир кере окъучу, — дей ынна къагъытны къайтарып-къайтарып окъутду. Тынгылагъанла уа шум болуп тура эдиле. Мен да эринмей окъуйма. «Элибизде, битеу жамауат — уллу, гитче да, биз сорлукъла сау-эсен тура эселе? Мени соргъанланы барына бирча менден соруп салам айтыгъыз. Бусагъатда Къызла Къаласы шахардан узакъ болмай тохтагъанбыз. Юйрене турабыз, алыкъа урушдан узакъбыз...»

Жыйылгъанла, кеслерини жашларындан къагъыт келгенча, къууанчлы эдиле.

Ингирге дери ынналагъа адамла къуру келгенлей турдула. Мен да ары-бери чыкъмадым. Школ, жарыкъ кенг классыбыз. Къабыргъада класс къанга. Класс къанганы ёрге жанында, тюз да къабыргъаны ортасында, бачамабыз В. И. Ленинни портрети. Устазыбызны дерс бериучю заманлары.

Ол суратла мени кёз аллымдан кетмей эдиле. Окъуй билгенле къагъытны кеслери окъуйдула, окъуй билмегенле уа уллу ышаныулукъда къагъытны манга окъута эдиле.

Эртденликде ынна эртде туруп келди. Биз барыбыз да, басынып, Исмаилгъа къагъыт жаздыкъ да, олсагъат окъуна почтагъа тапдырдыкъ. Почтадан къайтып келе, ынна манга:

— Сенден суйген жаны жокъ эди, харип, харип а сени жауунг болсун,— деп, «харип» деген сёзню ырыслай, ынна, жашын эскерип, дагъыда бир сытылды.

— Ынна, сен къуру да почтагъа жюриуп турма, къагъытланы мен келтире турурма, охому? — дедим.

— Ыннанг санга къор къатсын, охо, жашым, охо,— деди да, ыразылыгъын билдирди.— Ана къарындашынг урушдан къайтса, сени ол алим этмей къоймаз, балам.

Хар келген къагъытны почтадан алып, ажашдырмай, ыннаны къолун тапдырып, къууандыргъанлай турама. Исмаил да, къагъыт жазгъан сайын, мени унутмайды.

Кюз арты. Тюз да дерсден чыкъгъанлай, почта таба тебиредим. Къагъыт келмегенли бир ыйыкъгъа жууукъ бола болур эди. Бюгюн да ыннаны къууандырмаймы къояма деп, ичими къоркъуу алып, келеме. Почтаны таматасы, мени кёргенлей, мияланы ары жанындан ышарып къарады. Ол суйдюмлю ышаруу къагъыт келгенин билдирген ышаруу эди.

— Бюгюн мен сени къууандырама, жаш.

Къагъыт жокъду деп барсам, ынна мудах болуп, къайгъы этип башлай эди. Жаш кёргенин унутмаз деп, бюгюн кибик эсимдеди Миндауат жашыны кийик улакъчыкъны терисинден этилген кечеги бёркчюгюн ийисгеучюсю, сора бёркчюкге жилимукълары тамыучусу.

Мени почтадан чыгъарымы марап тургъанча, жел уруп, бир сууукъ жауун жаууп башлады. Чарыкъларымдан да суу ёте, хуна жанларына кысыла, келеме. Аллымда шайтандан бир кюн алгъа туугъан хыпыяр Чотур тубеди.

— Къолунгдагы неди?

— Къагъыт.

— Кимденди?

— Не ишинг барды?

— Кёргюзтейим санга мен не ишим болгъанын! — деп, къолумдан къагъытны къагъып алып, къачаргъа тебиреди. — Ыхы, сен, ыннаны алдап, бал тузларын ашап тура кёреме, алаймыды?

— Сен неле жаншайса, тели? — дедим да, бир жютю отлукъ ташны жерден сермеп алып, Чотурну уругъа керилдим. Ол, терк окъуна къагъытны жауун суугъа быргъап, чий териден этилген туюкю чабырлары бла балчыкъны шыпал-шупул этдире, думп болду.

Ючмюйюш къагъытны сермеп алып, сууун саркъытыргъа кюреше, хуна жанында иги кесек мычыгъандан сора, юйге тебиредим. Исмаил къагъытларын хар заманда шакъы къарындаш бла жазыучу эди да, суугъа тюшгенликге, къагъыт бютюн иги окъуллукъ сунуп, кеси кесиме кёл этдире, келеме.

Юйге кирип, китапларымы тапкагъа салдым да, къагъытны акъырынчыкъ ачып къарадым. Шакъы къарындаш бла жазылгъан къагъыт, суу мылыдан бузулмай, айтханымча, шакъы бла жазылгъанча болуп тура эди. Юйде адам жокъ, от жылыу да жокъ, сууукъ. Къагъытны ыннагъа элтирден алгъа къурутдум.

Сора, ёпке солуу эте, чабып келип, ыннагъа окъудум.

Ол дуниясы кенг болсун. Миндауат харип ол кюн бир бек къууаннганы эсимдеди. Аны бети алай жарыкъ, алай къууанчлы эди. Къынгырбурун Чотурну этгенин а мен ыннагъа айтмагъан эдим.

А Т Л А Р Ы

Жугьутур ашыкъ	3
Апна	6
Хустос къала	9
Халал къыйын	12
Кёгюрчюн бла будай бюртюкле	14
Чомарт къызчыкъ	15
Бала — балдан татлы	17
Уялдым	18
Игилик унутулмайды	19
Къалауур	20
«Обур»	21
Гуду чыкъынжик	24
Тюлкюню амалы	26
Ат бла эшек	27
Къызгъанч келин	29
Ана	29
Бал чибин бла саскы	30
Улакъ бла сюлесин	31
Жубуран бла къуш	34
«Унутуучу»	35
Элия	36
Тюзелди	37
Алим	37
Инна	38
Чёплеу	39
Агъачда	41
Къыртчыгъа бла жюжек	43
Къоян балачыкъ	44
Къарылгъачла	44
Школ бахчада	45
Эсли жашчыкъ	47
Устазны хаты	48

Для младшего школьного возраста

Узеир Алиевич Жулабов

РОСТКИ

Рассказы

На балкарском языке

Редактор С. А. Мусукаева. Художник В. В. Шувльженко. Художественный редактор В. Л. Захохов. Технический редактор Н. М. Рахаева. Корректор З. К. Гуртуева. ИБ № 970. Сдано в набор 08.06.83. Подписано к печати 22.07.83. Ч 01858. Формат 70×90¹/₁₆. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 3,8. Усл. кр.-отт. 7,89. Уч.-изд. л. 2,87. Тираж 1000 экз. Заказ № 4964. Цена 10 коп. Издательство «Эльбрус» Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Госкомиздата КБАССР. Нальчик, проспект им. Ленина, 33.